Βγήκαν τα ξίφη – Του Raúl Zibechi

Του Raúl Zibechi

Πηγή : jornada.com.mx

Μετάφραση : Μαριλένα Ευσταθιάδη

Η επίθεση των ισχυρών σε βάρος λαών εντείνεται σε κάθε γωνιά του πλανήτη. Οι ΗΠΑ και οι περιφερειακοί τους σύμμαχοι βρίσκονται πίσω από τις πολυάριθμες επιθέσεις που εξαπολύονται τον τελευταίο καιρό, οι οποίες απειλούν να επεκταθούν όσο δεν υπάρχουν μηχανισμοί ικανοί να τις σταματήσουν. Η ατιμωρησία είναι κανόνας αυτήν την περίοδο, κατά την οποία οι μεγάλες δυνάμεις σχεδιάζουν ένα νέο παγκόσμιο χάρτη προσαρμοσμένο στα συμφέροντά τους.

Από τη στιγμή που η γενοκτονία στη Γάζα έμεινε εντελώς ατιμώρητη, άνοιξαν οι πύλες της καταστολής και της βίας εναντίον των λαών. Οι κυρίαρχες τάξεις του κόσμου πιστεύουν ότι μπορούν να αναστρέψουν την παρακμή των εθνών-Κρατών τους μέσω της στρατιωτικής δύναμης. Η μακρά και τρομερή ιστορία της αποικιοκρατίας τούς δείχνει το δρόμο.

Στις λιγοστές εβδομάδες του νέου έτους εξαπολύονται άγριες επιθέσεις εναντίον των λαών της Βενεζουέλας, του Ιράν και των Κούρδων, σε μια κλιμάκωση συνάμα ραγδαία και σαρωτική. Ακόμη και εντός των ΗΠΑ, ο πρόεδρος Τραμπ φαίνεται διατεθειμένος να στείλει χίλιους πεντακόσιους στρατιωτικούς για να καταπνίξει την εξέγερση του πληθυσμού της Μινεάπολις ενάντια στις απελάσεις της υπηρεσίας μετανάστευσης (ICE) που δολοφόνησε μια γυναίκα πριν από κάποιες μέρες.

Απέναντι στη Βενεζουέλα, εξακολουθούν να χρησιμοποιούν τη στρατηγική της ασφυξίας που, αν και αποσκοπεί στην κατάρρευση του καθεστώτος, πλήττει κυρίως τον πληθυσμό, τον οποίο

καταδικάζει σε πείνα με την ελπίδα ότι θα εξεγερθεί εναντίον της κυβέρνησης. Πρόκειται για μια στρατηγική που ήδη εφαρμόζεται απέναντι σε άλλες χώρες, με τον κουβανικό λαό να βρίσκεται στο στόχαστρο του Πενταγώνου, το οποίο αποτελεί τον εγκέφαλο αυτών των σχεδίων εγκλωβισμού ολόκληρων πληθυσμών.

Η περίπτωση του Ιράν είναι μια τραγωδία που εκθέτειτις τάσεις της αριστεράς εξαιτίας της ανεξήγητης σιωπής τους. Η καταστολή του Κράτους φαίνεται να έχει στοιχίσει τη ζωή σε περισσότερους από 10 χιλιάδες ανθρώπους. Σε αυτό οδήγησε μια αποτρόπαιη καταστολή, την οποία δεν μπορεί να δικαιολογήσει το γεγονός ότι οι ΗΠΑ, το Ισραήλ και το Ηνωμένο Βασίλειο πυροδοτούν τη λαϊκή κινητοποίηση που, ακόμη κι αν το αρνούνται, έχει τις ρίζες της στην επιδείνωση των συνθηκών διαβίωσης και την επίμονη καταστολή.

Ο κουρδικός λαός δέχεται σφοδρές επιθέσεις από το τζιχαντιστικό καθεστώς που κυβερνά τη Συρία, με την συνεργασία της Τουρκίας. Στις αρχές του Γενάρη, επιτέθηκαν σε κουρδικές γειτονιές στο Χαλέπι, αναγκάζοντάς τες να υποχωρήσουν, και τώρα επιχειρούν εναντίον της αυτονομίας της Ροζάβα ελπίζοντας να εξαλείψουν τη διαδικασία αυτοκυβέρνησηςπου καλλιεργείται από τον κουρδικό πληθυσμό εδώ και 14 χρόνια.

Κατά τα φαινόμενα, υπήρξε μια συμφωνία μεταξύ Τουρκίας και Ισραήλ, με την έγκριση της Ουάσιγκτον και της Ευρωπαϊκής Ένωσης: η Άγκυρα συμφωνεί στον έλεγχο της νότιας Συρίας από το Τελ Αβίβ με αντάλλαγμα να έχει το ελεύθερο απέναντι στη Ροζάβα, που είναι ο στρατηγικός της στόχος. Οι δυνάμεις απορρίπτουν την όποια συμφωνία, βάζουν τέλος σε μια «ειρηνευτική διαδικασία» που ούτε πρόλαβε να ανοίξει τα φτερά της και κηρύσσουν τη λήξημιας πλασματικήςτουρκικής κρίσηςμε την υποστήριξη του δυτικού μπλοκ.

Η περίπτωση των Κούρδων απεικονίζει πώς οι δυνάμεις και τα έθνη-Κράτη βλέπουν τους λαούς σαν έναν εύπλαστο πηλόστον οποίο μπορεί να δώσει μορφή η καπιταλιστική γεωπολιτική. Στην πραγματικότητα, για τους καταπιεσμένους λαούς ποτέ δεν υπήρξε

δημοκρατία ούτε καλές κυβερνήσεις, αλλά μια αυστηρή επιτήρηση και έλεγχος που τώρα καταλήγουν σε χτυπήματα σαν αυτά που έριχνε το ιππικό με τα ξίφη του στους λαούς που δεν υποτάσσονταν. Πιστεύω πως αυτή η υπόθεση μας οδηγεί αναγκαστικά σε μια πιο διευρυμένη θεώρηση της κατάστασης.

Οι μεγάλοι στοχαστές του πολέμου, αν και έδρασαν σε διαφορετικές εποχές και γεωγραφίες και απέναντι σε διάφορους εχθρούς, συγκλίνουν σε ορισμένα κεντρικά σημεία που δεν έχουν καμία σχέση με τα όπλα και τις πολεμικές τεχνολογίες. Για τον Σουν Τσου, ο πρώτος βασικός παράγοντας που πρέπει να ληφθεί υπόψη είναι «η ηθική επιρροή», με την οποία εννοεί ότι «ο λαός πρέπει να βρίσκεται σε αρμονία με τους ηγέτες του». Παρά το γεγονός ότι ήταν Πρώσος στρατιωτικός, ο Καρλ φον Κλάουζεβιτς υποστήριξε ότι δεν υπάρχει στον κόσμο καμία δύναμη πιο σπουδαία από το πνεύμα του λαού που έχει πάρει τα όπλα και ότι, δίπλα σε αυτό, δεν υπάρχουν ανώτερα τεχνικά ή στρατιωτικά μέσα. Έφτασε μάλιστα σε σημείο να πει ότι ο λαός είναι «ο θεός του πολέμου».

Ο Μάο είναι πιο συγκεκριμένος και υποστηρίζει στα γραπτά του σχετικά με την εισβολή της Ιαπωνίας στην Κίνα πως «η κινητοποίηση ολόκληρου του λαού θα σχηματίσει μια απέραντη θάλασσα που θα πνίξει τον εχθρό, θα δημιουργήσει τις συνθήκες που θα αντισταθμίσουν την κατωτερότητά μας, και άλλα στοιχεία, και θα παρέχει τις προϋποθέσεις για να ξεπεραστούν όλες οι δυσκολίες στον πόλεμο».

Σε όλες τις περιπτώσεις, ο λαός είναι το επίκεντρο, όχι ένα απλό εργαλείο ή μέσο για την επίτευξη στόχων. Ένας συγκεντρωτισμός που επισκιάστηκε αργότερα από την αριστερά, τόσο την εκλογική όσο και την επαναστατική, σε μια ηθική παρακμή που μετατρέπει τους λαούς σε θεατές ή εκτελεστές αποφάσεων που παίρνουν άλλοι. Αφού διαπιστώσουμε αυτήν την θεμελιώδη αρχή, μπορούμε να εξετάσουμε και άλλες πτυχές του πολέμου. Οι μεγάλοι στρατηγοί συμφωνούν στο ότι η άμυνα είναι ανώτερη της επίθεσης, ένα ζήτημα επίκαιρο ενόψει των πολέμων από τα πάνω.

Ωστόσο, η άμυνα δεν μπορεί να είναι παθητική αλλά «αντίσταση κι εξέγερση», όπως διδάσκουν οι Ζαπατίστας, καθώς αυτές είναι οι προϋποθέσεις για να αλλάξει ο κόσμος όταν όλοι οι άνεμοι φυσούν εναντίον των λαών.

Raúl Zibechi – Λαοί σε κίνηση στη Λατινική Αμερική

Έχουν περάσει 30 χρόνια από την εξέγερση των Ζαπατίστας, ένα κίνημα που έθεσε το ζήτημα της αυτονομίας στο επίκεντρο της πολιτικής συζήτησης και της απελευθερωτικής δράσης. Είναι αρκετός χρόνος για να αξιολογήσουμε πού βρισκόμαστε ή, τουλάχιστον, να επιχειρήσουμε μια προσέγγιση προς αυτή την κατεύθυνση.

Σε αυτές τις τρεις δεκαετίες, ο ζαπατισμός έχει δημιουργήσει τις δικές του δομές διακυβέρνησης και έχει προκαλέσει μια τριπλή αλλαγή, γενεαλογική, έμφυλη και ως προς το χρώμα του δέρματος. Στα εδάφη όπου «ο λαός κυβερνά και η κυβέρνηση υπακούει», όπως λέει ένα από τα συνθήματα του κινήματος, χτίζουν έναν νέο κόσμο, βασισμένο σε δικές τους δομές, τις οποίες χαρακτηρίζω ως μη κρατικές εξουσίες, αφού δεν εντάσσονται στην κρατική δομή ούτε ελέγχονται από κάποια πολιτική ή στρατιωτική γραφειοκρατία, καθώς η διαρκής εναλλαγή όσων αναλαμβάνουν καθήκοντα στα συμβούλια καλής διακυβέρνησης, στους δήμους και τις κοινότητες, καταφέρνει να αποτρέψει τη συγκέντρωση εξουσίας που επέρχεται με τις γραφειοκρατίες οι οποίες είναι πάντα μόνιμες, ούτε εκλεγμένες ούτε ανακλητές. Αυτοί οι νέοι κόσμοι συντίθενται από κοινωνικές σχέσεις που είναι πολύ λιγότερο πατριαρχικές και καπιταλιστικές από ό,τι οι σχέσεις που παρατηρούμε στον κόσμο γύρω μας. Τα διάφορα εγχειρήματα στην υγεία, την εκπαίδευση, την παραγωγή και τη

δικαιοσύνη ελέγχονται από τις βάσεις στήριξης, οι οποίες τις συντηρούν και επιλέγουν εκείνες κι εκείνους στις οποίες και στους οποίους ανατίθενται τα διάφορα καθήκοντα. Η ύπαρξη καλλιεργειών χωρίς αγροχημικά, η διανομή μέσω των δικών τους δικτύων ανταλλαγής, η μόνιμη συζήτηση για τον υπολογισμό της τιμής πώλησης και η ελάχιστη χρήση χρήματος, μας διδάσκουν ότι πέρα □□από το γεγονός πως δεν

υπάρχει ατομική ιδιοκτησία των μέσων παραγωγής, είναι δυνατή η δημιουργία πλούτου ελεγχόμενου από την κοινωνία. Ένα καθοριστικό στοιχείο στον κόσμο των Ζαπατίστας είναι η συλλογική εργασία (minga ή tequio) η οποία θέτει την κοινότητα και τα κοινά σε κεντρική θέση έναντι του ατόμου και του ατομικισμού που προωθεί το σύστημα. Με αυτόν τον τρόπο χτίζουν ένα είδος αντικαπιταλιστικής «πολιτικής οικονομίας» που καθορίζεται από τη μη-ιδιοκτησία, τη συλλογική διαχείριση και την κοινή εργασία.

Ξεκινώντας από αυτές τις σύντομες σκέψεις, θα ήθελα να επισημάνω επτά χαρακτηριστικά των διαδικασιών οικοδόμησης της αυτονομίας, που αναμφίβολα προέρχονται από στον Ζαπατισμό, αλλά που ξεπερνούν το γεωγραφικό πλαίσιο της Τσιάπας.

Το πρώτο είναι ότι οι αυτόνομες διαδικασίες έχουν κερδίσει μια θέση στις πρακτικές των κινημάτων, σε σημείο που, αν και μειοψηφικές, δεν είναι πλέον περιθωριακές. Η αυτονομία είναι μια πολιτική δύναμη που είναι παρούσα σε όλα τα κινήματα, με ιδιαίτερη έμφαση στους αυτόχθονες πληθυσμούς και το φεμινιστικό κίνημα, αλλά και στα μαύρα κινήματα, στους αγροτικούς πληθυσμούς και στα αστικά κέντρα. Ο πολλαπλασιασμός των πολιτοφυλακών αυτοάμυνας σε ολόκληρη τη Λατινική Αμερική (στο Cherán και στο Guerrero στο Μεξικό, οι περιπολίες των αγροτών και οι φύλακες της λιμνοθάλασσας στο Περού, οι ιθαγενικές πολιτοφυλακές των Nasa και των Misak στην Cauca της Κολομβίας, οι ομάδες αυτοάμυνας των λαών του Αμαζονίου στη Βραζιλία και τόσες άλλες περιπτώσεις σχεδόν σε όλες τις χώρες της περιοχής), δείχνουν την αξιοσημείωτη εξάπλωση του αιτήματος για αυτονομία. Στη διοικητική ενότητα της Αμαζονίας

στη Βραζιλία, δεκάδες λαοί συντάσσουν πρωτόκολλα για την οριοθέτηση των εδαφών τους. Ο γεωγράφος Fabio Alkmin τα ορίζει ως «αυτόνομα πρωτόκολλα διαβούλευσης»: από το 2014, υπάρχουν 64 λαοί του Αμαζονίου σε 48 εδάφη που έχουν κάνει αυτήν την επιλογή, προσπερνώντας την κωλυσιεργία του κράτους για την εκπλήρωση ενός στόχου που είχε θεσπίσει το Σύνταγμα πριν από τρεις δεκαετίες. Παράλληλα, η δημιουργία του δικτύου αυτοάμυνας «Φρουρά Cimarrona» στην Cauca της Κολομβίας, που ακολουθεί το παράδειγμα της Ιθαγενικής Φρουράς που είχε δημιουργηθεί νωρίτερα, στις αρχές του αιώνα, μας λέει ότι οι μαύροι πληθυσμοί υιοθετούν επίσης τη στρατηγική της αυτονομίας.

Το δεύτερο είναι ότι πρέπει να μιλάμε για αυτονομίες στον πληθυντικό, αφού κάθε λαός, κάθε κοινότητα ή κίνημα, πραγματώνει την αυτονομία με τον δικό του τρόπο, με τους δικούς του χρόνους και χαρακτηριστικά. Τα συμβούλια των Nasa που συνδέονται με το Περιφερειακό Συμβούλιο Ιθαγενών της Cauca (Consejo Regional Indígena del Cauca – CRIC) είναι πολύ διαφορετικά από τα συμβούλια καλής διακυβέρνησης της Τσιάπας. Με τη σειρά της, η Αυτόνομη Εδαφική Κυβέρνηση του Έθνους των Wampis στο βόρειο Περού (Gobierno Territorial Autónomo de la Nación Wampis – GTANW 2015) και η μεταγενέστερη συμμαχία με το έθνος των Awajún (2018), κατέγραψαν Σύνταγμα και συγκρότησαν κοινοβούλιο, σε αντίθεση με άλλους

λαούς που δεν ακολούθησαν αυτόν τον τύπο οργάνωσης Οι Γκουαρανί Mbya της Ιθαγενικής Περιοχής Tenondé Porá, στην πολιτεία του Σάο Πάολο, ασκούν την εδαφική τους αυτονομία εξαλείφοντας τη φιγούρα του αρχηγού και αντικαθιστώντας τη με ένα Συμβούλιο Ηγεσίας, η πλειονότητα του οποίου αποτελείται από γυναίκες και νέοι, δημιουργώντας έναν πολιτιστικό μετασχηματισμό μακράς εμβέλειας ως προς το εξωτερικό της κοινότητας, «ενσωματώνοντας την ετερότητα χωρίς να αφήνεται να υποταχθεί σε αυτήν», όπως λέει ο σύντροφος LucasKeese [1] .

Το τρίτο ζήτημα είναι ότι οι αυτονομίες δεν αποτελούν κάποιον

τελικό στόχο ή μια θεσμοθετημένη συνθήκη, αλλά μια μακροχρόνια διαδικασία, η οποία είναι πάντα ημιτελής, όπως ο κύκλος στην ιστορία του γέρο-Αντόνιο [2] … Ο A. Fabio [3] σημειώνει ότι «η οικοδόμηση της αυτονομίας δεν έχει τέλος και δεν μπορεί ποτέ να θεωρηθεί μια διαδικασία πλήρης ή ολοκληρωμένη, όσο μεγάλη κι αν είναι». Πρόκειται για αυτονομίες σε αντίσταση και για την αντίσταση, αυτονομίες που δεν είναι τόποι άφιξης αλλά χώροι αγώνα όπου χτίζονται νέες κοινωνικές σχέσεις. Επομένως, δεν πρέπει να βλέπουμε τις αυτονομίες ως θεσμούς αλλά ως άλλες κοινωνικές σχέσεις, οι οποίες τροποποιούνται καθώς οι συνθήκες απαιτούν αλλαγές και νέα επιτεύγματα. Διότι οι αυτονομίες δεν ακολουθούν μοντέλα ούτε προσκολλώνται σε ιδεολογίες, αλλά προκύπτουν από την ανάγκη της επιβίωσης ενάντια σε έναν τρόπο καπιταλιστικής συσσώρευσης μέσω της υφαρπαγής ή του εξορυκισμού, που απειλεί την ίδια τηνύπαρξη των ανθρώπων. Το τέταρτο είναι ότι διαφέρουν από την ευρωπαϊκή κληρονομιά, την αυτονομία του Καστοριάδη, των εργατικών συμβουλίων ή του ιταλικού εργατισμού (operaismo).

Δεν είναι ούτε χειρότερα είδη αυτονομίας ούτε καλύτερα, αλλά διαφορετικά και αυτό για δύο σπουδαίους λόγους: ο ένας είναι η ιστορική και δομική ετερογένεια των κοινωνιών μας που ανέλυσε ο Aníbal Quijano [4] και ο δεύτερος η βαρβαρότητα του Τέταρτου Παγκοσμίου Πολέμου [5] , απέναντι στην οποία δεν υπάρχει κανένας άλλος τρόπος υπεράσπισης των εδαφών και υπεράσπισης της ζωής. Το πέμπτο είναι ίσως το πιο περίπλοκο: δεν υπάρχουν καθαρές αυτονομίες, απολύτως αποκομμένες από οτιδήποτε θυμίζει κράτος, ενώ υπάρχουν πολλές γκρίζες, ενδιάμεσες ζώνες, που σχηματίζονται από διττές και μεταβαλλόμενες πρακτικές. Εν μέρει επειδή το κράτος και το κεφάλαιο λειτουργούν ανταγωνιστικά ως προς τους οργανωμένους λαούς με στόχο να κερδίσουν την υποστήριξη των καταπιεσμένων και αφετέρου επειδή, όπως δείχνει η εμπειρία, τα αυτόνομα εδάφη είναι χωροχρόνοι υπό αμφισβήτηση, καθώς βρίσκονται υπό πολιορκία, τόσο υλικά όσο και συμβολικά.

Το έκτο είναι η αντικατάσταση της κριτικής σκέψης ακαδημαϊκής φύσης, που ιστορικά καθοριζόταν από λευκά αρσενικά της μεσαίας τάξης, από τρόπους σκέψης που βασίζονται σε συλλογικές πρακτικές, όχι σε κάποιο είδος έρευνας-δράσης αλλά, όπως επισημαίνουν οι Ζαπατίστας, στο γεγονός ότι «Η δική μας μεταθεωρία είναι η πρακτική μας». Βρισκόμαστε μπροστά σε μια ριζική αλλαγή σε σχέση με την κριτική σκέψη που γνωρίζαμε. Πολύ περισσότερο όταν οι Ζαπατίστας προσθέτουν πως «η πρακτική έχει ισχυρό ηθικό φορτίο». Δεν πρόκειται για μια ηθική που καθορίζει το τι είναι σωστό ή τι λάθος, αλλά μάλλον για μια ηθική της συνέπειας, του να στηρίζεις όσα λες με το σώμα σου, να συνδέεις τις λέξεις με τις πράξεις, να λες ό,τι κάνεις και να κάνεις αυτό που λες, όπως έχουν επισημάνει σε αρκετές περιπτώσεις. Όσοι από εμάς είχαμε γαλουχηθεί με την ιδέα της δημιουργίας οργανώσεων που χτίζουν τις βάσεις τους, βάσεις που λειτουργούν ως αντικείμενα που πρέπει να ακολουθούν την καθοδήγηση ή την πρωτοπορία, βρισκόμαστε μπροστά σε μια αλλαγή τόσο ισχυρή που δύσκολα μπορεί κανείς να κατανοήσει. Αυτές οι βάσεις, οι «μάζες», όπως συνεχίζουν να τις αποκαλούν κάποιοι, ήταν αδρανείς, δεν είχαν δική τους ζωή, περιορίζονταν στο να ακολουθούν τις εντολές εκείνων που τις καθοδηγούσαν, ενώ η ζωντανή ουσία της αντίστασης είναι οι λαοί που αγωνίζονται. Ίσως γι' αυτό ο υποδιοικητής Μάρκος θεωρούσε ότι η πιο σημαντική αλλαγή ήταν η αλλαγή στον τρόπο σκέψης: «Από την επαναστατική πρωτοπορία στο να διοικείς υπακούοντας. Από την κατάληψη της Εξουσίας από τα Πάνω στην οικοδόμηση της εξουσίας των από τα κάτω. Από την επαγγελματική πολιτικήστην πολιτική της καθημερινής ζωής. Από τους ηγέτες στους ανθρώπους. Από την έμφυλη περιθωριοποίηση στην άμεση συμμετοχή των γυναικών. Από την περιφρόνηση του άλλου στον εορτασμό της διαφορετικότητας» [6] .

Αν και πολλοί δυσκολεύονται να το πιστέψουν, πολλές ομάδες και λαοί στη Λατινική Αμερική εφαρμόζεται ήδη αυτόν τον τρόπο σκέψης και δράσης, επειδή είναι ένας τρόπος που δεν γεννιέται από κάποια καθοδήγηση ή από κάποιους ηγέτες αλλά από κάτι πολύ βαθύτερο: την κοινή λογική των ανθρώπων, που γεννιέται από τις

αντιλήψεις και την κουλτούρα των από τα κάτω. Το έβδομο σημείο πρέπει να μελετηθεί προσεκτικά: οι αυτονομίες ως μια νέα στρατηγική για να αλλάξεις τον κόσμο ή για να κάνεις μια επανάσταση, ή όποια άλλη διατύπωση προτιμά κάθε άτομο. Ενάντια στην ξεπερασμένη αντίληψη της κατάληψης της κρατικής εξουσίας, αναπτύσσονται αυτόνομες περιοχές που επεκτείνονται οριζόντια, όπως συνέβη με τη δημιουργία των νέων καρακόλ στην Τσιάπας, την οργάνωση της πολιτοφυλακής Cimarrona στην Cauca ή τις περισσότερες από 500 ανακτήσεις γης των Μαπούτσε στη νότια Χιλή. Αυτή η ανάπτυξη προς κάθε πλευρά είναι ασταμάτητη. Αργή μεν, αλλά στο πλαίσιο μιας συλλογικής λογικής την οποία δεν μπορούν πλέον να σταματήσουν, γιατί η συστημική και πολιτισμική κρίση μάς λέει ότι είτε θα αυτοκυβερνηθούμε ή θα χαθούμε.

ΥΠΟΣΗΜΕΙΩΣΗ: Στάλθηκε από τον Ζιμπέκι για να διαβαστεί στην εκδήλωση που έγινε στην θεσσαλονίκη από την τοπική πρωτοβουλία ενόψει του διεθνούς καλέσματος στις 12 Οκτώβρη από το εθνικό ιθαγενικό κογκρέσο και από το ιθαγενικό συμβούλιο διακυβέρνησης του Μεξικού

1 *Ακτιβιστής και ανθρωπολόγος στο πανεπιστήμιο του Σάο Πάολο που έζησε μαζί με τους λαούς Γκουαρανί. Βλ. Keese, Lucas (2021). A esquiva do xondaro. Movimento e ação política guaraní mbya. São Paulo: Elefante.*

2 *La historia del principio y del fin, Subcomandante Insurgente Marcos, Σεπτέμβριος 1999.*

3 *Alkmin, Fabio (2023). Plantando palavras, colhendo autonomias: os protocolos de consulta na defesa dos territórios indígenas amazónicos. Élisée – Revista de Geografia da Universidade Estadual de Goiás, Vol. 12, Nº 1.*

4 *Περουβιανός κοινωνιολόγος και ουμανιστής (1930-2018) που*

ανέπτυξε τις έννοιες της «αποικιοκρατίας της εξουσίας» και της «αποικιοκρατίας της γνώσης».

5 *Όρος που χρησιμοποίησε το 1999 ο Subcomandante Marcos για να περιγράψει τη νεοφιλελεύθερη καπιταλιστική επίθεση που ακολούθησε το τέλος του «Τρίτου Παγκοσμίου Πολέμου», όπως χαρακτήρισε ο Μάρκος τον λεγόμενο «Ψυχρό Πόλεμο».*

6 *Entre la luz y la sombra, 25 Μάη 2014 (Ο Subcomandante Marcos ανακοινώνει τον θάνατό του)*